

QARAQALPAQ AWIZEKI PROFESSIONAL MUZIKASI**Timurman Meñlimuratov**

ÓZMKÓMI Nókis filiali “Xalıq dóretiwshilik” kafedrası oqıtıwshısı

Qaraqalpaq muzikasında jeke professional atqariwshılar tárpinen dóretilgen klassikalıq awizeki professional muzika úlken orin iyeleydi. Klassikalıq yaki awizeki professional muzika dengen de muzika ónerin ózleriniń negizgi kásibi etip, uzaq dáwirlerden berli dóretilip, saqlanıp, rawajlanıp kiyatirgan professional atqariwshılardıń dóretpeleri názerde tutiladi. Bul shigarmalar xalıqtıń uzaq jıllıq muzika miyrasları tiykarında dóregen, úlken tájiriybelardıń nátiyjesi. Olardıń avtorları bolgan talantlı baqsi-jirawlar, qosıq dástanlardı atqarıp, xalıqtıń algısına sazawar bolıp «ana qoymastan, saz hám namalar dóretken birinshi kompazitorları da boladı. Shin mánisinde olar, belgili muzikalıq sawatınıń bolmaganlıgına qaramastan óz dóretpelerin esitiw (slux) arqalı, awizeki túrinde dóretip, keń xalıq massasına jetkere bildi. Bul xalıq kompazitorlarıń namaları biziń zamanımızga kóp dáwirlerdi atlap, neshe talant iyeleriniń qolınan ótip keliwine qaramastan, kópshilik namalardıń óziniń dáslepki originallıgın saqlap kiyatirganlıgın házirgi qolda bar muzikalardıń misalında kórip otirmiz. Onıń ómir súriwge uqıplılıgı, tereń mazmun, kúshli idea, pisikligi hám ómir shinligin ápiwayı jáne kórkem etip Bere biliwi menen ajralıp turadı. Olar xalıq júregine jaqın hám qádirlı, sonlıqtan ásirler boyına áwladlar psixologiya menen birge jasap yoshqa bólep keledi. Traditsiyalıq awizeki professional muzika, xalıq namalarinan óziniń rawajlangan melodiyası, formalıq quramalılıgı hám atqariwshılıq qiyınshılıgı, uliwma spetsifikalıq ózgesheligi jagınan úlken pari q etip, atqariwshidan arnawlı qániygelikti talap etedi. Sonıń ushin oni xalıq qosıqlarında qosıq aytıwga uqıbi bar, gez kelgen adam atqara bermey, atqariwshidan uzaq tayarlıqtı hám kúshli shinigiwdi, sheberlikti, vokallıq uqıplılıqtı talap etedi.

Sonlıqtan «Muwsa sen yar», «Adıńnan», «Xoja bala», «Kúnxoja» h.t.b namalardı gez kelgen baqsılarda jaqsi atqara bilmegeni siyaqlı, xalıq tili menen aytqanda Duwtardıń qulağına búlbúl qondırǵanǵan ataqlı baqsılar da neshshe jıllar ustazga erip, shákirtlik mektepten ótkennen keyin ǵana atqariwga júreklilik etken. Olar talay jerde namanıń qayırmasın alalmay, yaki súykimsiz shertip ustazların renjitip te júrgen. Namaarlı tolıq shertiwdiń qiyınshılıgı jóninde xalıq naqılında: «Duwtar birde jeti jilda, birde qiriq jilda boysınadı, birde dártlige joldas» delingen. Bul xalıq tilindegi asıra siltegen sózler bolgan menen duwtar shertiw, uliwma baqsıshılıq ónerin iyelewdegi múshkil isti meńgergenin kórsetiw arqalı turmis haqıyqatlıgın ańlatadı.

Sonlıqtan bulardı (baqsılardı) professional atqariwshılar, al olardıń atqarǵan hám dóretken namaların awizeki professional muzika dep atap otirmiz. Bul termin burın qaraqalpaq muzika mádeniyatında pútkilley qollanılmay keldi. Biraq bunday muzikalar qaraqalpaq xalıq arasında áyyemgi dáwirlerden berli jasap kiyatirganlıgı da málim. Olar birbiri menen aralasıp, janlarǵa ajratılmay, barlıǵında uliwma xalıq namaları degen termin menen júrgizilip kelindi. Qaraqalpaq klassikalıq muzikasınıń negizgi atqariwshıları-ataqlı baqsılar, sázendeler bolǵanlıqtan, ol kóbinese improvizatsiyalıq xarakterge iye. Bul tarawda eń tiykarǵı orındı ashıqlıq haqqındaǵı xalıq dástanları «Gárip ashıq», «Sayatxan Xamra», «Húrlıka Xamra», «Axmet Yusup», «Gór uǵlı», «Dáwletyar beg», «Qirman dáli» h.t.b esaplanıp, olardı professional baqsılar atqarganda dástandaǵı násriy-jay sózlerdi reshitatıwli-deklamatsiyalıq usıl menen atqarsa, al lirikalıq momentlerindegi qaharmanlar diolog hám monologların duwtarǵa qosıp nama arqalı atqaradı. Sonlıqtan da qaraqalpaq muzikasınıń bul túri óz ishine rechitatıwli-deklamatsiyalıq forma menen qosıq aytıw kórkem-óneri ekewiniń birikpesi tiykarında dúziledi.

Qaraqalpaq awizeki professional muzikasi da, xaliq namalari siyaqli ózlerini qurilisi jaginan ápiwayi hám quramali bolip keliwi jaginan eki toparga bólinedi. Birinshi toparga kiretugin namalar, melodiyaq jaqtan kútá jeńil, tez este qalatuǵın qisqa formada dúzilgen kelte namalardan ibarat. Professional muzikaniń bul túrinde motivler aytarliqtay keń hám uzin bolmay, bir eki eń asip ketkende úsh motivten ǵana qurilip keledi.

Ekinshi toparga kiretuǵın awizeki professional namalar bolsa, dáslepkege qaraǵanda melodiyaq qurilisi jaginan keń hám rawajlangan melodiyaq quramali formada dúzilip keledi. Bulardıń ekewide tiykarinan bir printsipte qurilip bir-birinen ayirmashılıǵı tekste negizgi tematikaq materialdıń rawajlanıw printsipi jaginan ǵana parqlanadı. Tiykarinan alǵanda bul olardıń formalıq qurilisında ǵana belgilenedi. Birinshi topardaǵı namalar ádette qisqa ǵana, iqshamli, strofaliq formada dúzilip 7-8-11 buwinli qosiq tekstlerine qurilgan boladı.

Birinshi topardaǵı awizeki professional namalarga: «Ayjamal», «Qáwender», «Igalay», «Jigali», «Qońirat», «Náyleyin», «Gubbaddin», «Nedaǵı», «Bozataw», «Muwsa», «Jaman shıǵanaq», «Nigarim», «Xansayat» h.t.b.

Awizeki professional muzikasında qisqa namalar toparına kiretuǵın el arasında keńnen málim bolip kelgen namalardıń biri «Galgaláy». Nama eki periodli muzikaq formaq bolip, ol negizgi bir motivtıń variyatsiyaq túrde rawajlanıw arqalı dúzilgen. Namaniń dáslepki bólimi belgili motivtıń eki ret tákirarlanıp keliwi arqalı baslanadı. Bul motivtıń ózin eki bólekli muzikaq frazadan quralǵan desek boladı. Onıń dáslepki bólimi tómennen birme-bir zángilep, gamma tárizli kvinta intervalına sheke kóterilip, sońınan ol bir jerde tepsinip turıp qalǵan siyaqli az ǵana irkilip, onnan keyin taǵıda bir ton joqarı kóterilip barıp, sońınan kem-kemnen jáne tómén túseı.

Qaraqalpaq awizeki professional muzikasında óziniń melodiyaq kórkemliginiń kúshlılıǵı jaginan ayrisha orındı iyeleytuǵın, atqariwshidan dawis irǵaqların sheber qollanıp, kútá keń dem menen atqariwdı talap etetuǵın namalardıń biri «Dem berms»: Namaniń uliwma xarakterı shegine jetken kóterińkilikti, ruwxlanıwshılıq hám maqtanish sezimlerin esletedi. Onıń «Dem berms» dep atalıwınıń ózi de biykarǵa ayılmay, bastan ayaq háreketli túrde vals tempinde rawajlanıp bara beretuǵın kúshin názerde tutqan bolıwi itimal.

«Dem berms» quramalı úsh epizodınan dúzilip, onıń hár epizodi tematiukaq jaqtan bir-birine uqsamagan materiallardan quralıp, olardıń keyingi motivleri óz-ara baylanisip keledi.

Namaniń hár epizodi tórt motivten quralıp, onıń dáslepkesi negizgi motivtıń variantlanıp keliwinen ibarat bolıp, al tórtinshisi jańa motivten dúzilgen. «Dem bermesge epizodlar bargan sayın háwijge minip, joqarı órlep baradı da, keyingi juwmaqlawshı bóliminde taǵıda páseńlep dáslepki qáddine túseı. «Dem bermesg naması qońsilas ózbek hám túrkmen xalıqları arasında da keń taralgan.

Ekinshi toparga kiretugin awizeki professional namalarga: «Ala qayisg», «Adıńnang», «Eshbayg», «Dardıńneng», «Qoshadesg», «Muxallesgtiń túrleri», «Gór qizg», «Sanalı keldig», «Saltiqg», «Sarbinazg», «Muwsa sen yarig», «Jeti asirim», «Xoja bala», «Idiris», «Úshstop», «Gulpaq», «Mertewil», «Sáwdigim», «Qoshim palwan», «Kemine», «Qaradáli», «Tarlan», «Demirdońlı», «Kepter muxalles», «Xoja bagman», «Tábriz», «Sayqalı nalish», «Nalish», «Kelte nalish», «Teke nalish», «Láy-láy», «Ázizim muxalles», «Periyzat», «Ániypa», «Qizlar úyge kir», «Bes perde», «Ilgal», «Keńes», «Ne dagı dos» t.b namalardı jatqariwga boladı.

Awizeki professional muzikaniń ekinshi toparına jatatuǵın eń kórkem, eń keń taralgan túrlerinen biri «Adıńnan» naması. «Adıńnan» baqsılardıń traditsiyaq jolı boyınsha ustaz shákirtin sinaqtan ótkerip, pátiya berede shártli túrde aytatuǵın namalarınıń tiykarǵı túri. Bunnan tisqari toy, merkelelerde baqsılardı óz-ara jaristirganda atqariwshılardıń individuallıq sheberligin belgileytuǵın «Konkursg repetuarlarınıń biri bolǵan. «Adıńnan» klassikaq muzikaniń ayriqsha sulıw túrleriniń biri bolıp, el arasında aytilip júrilgen bir qansha túrleri bar. Ekewiniń de intonatsiyaq qurilisi bir-birine kútá jaqın bolǵan menen hár qaysisiniń óziniń melodiyaq xarakterinde ózinshellik belgileri kórinedi. Ekinshi «Adıńnan» áwelgige

qaraganda ádewir qaygiliraq xarakterde bolip mordentalar kóbirek usharsadi. Eki varyantinda da instrumentalliq kirispesi bir-birine uqsas bolip, ekewiniń de vokal bólimi kvartaga serippe jasaw arqali baslanadi. Ekewinińde ritmikaliq dúzilisi 6/8 ólshewinde bolip keledi. Birinshi varyanitiniń melodiyasi kvartaga serippe jasap bir tonda tákirarlana беретugin bolip dúzilip kelse, ol izinen toliqsip, keńeyip baradi. Sonıń menen nama eki túrli háwijge iye bolip, olardıń ekewi de tematikaliq jaqtan dáslepki motivke jaqın dúzilgen. Bulardıń eki varyatında da hayal-qızlardıń óz tágdirine qaygili nalishi, zaman áqibetlerine qarsi ashıwli protsessii esitilip jatadi. Sonliqtan da bular kóbinese hayal-qızlar tárepinen atqarilatugin varyantlari bolip esaplanadi.

«Adıńnan» niń bulardan basqa úshinshi varyanti joqarida keltirilgen varyantlarına qaraganda bir qansha ózgesheligi menen ayrilip turadi. Bul tekte baqsilar tárepinen atqarilip, olardıń atqariwshiliq usillarına sáykes duwtar akkophonimentindegi kvarta-kvintaliq posdinamikaliq akkordlari ayriqsha orin iyeleydi.

Paydalangan ádebiyatlar:

1. Эрманова, Диляфруз. "Художественный Вкус Учащегося-Музыканта В Процессе Занятий В Фортепианно-Исполнительском Классе." *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture* 4.12 (2023): 128-132.
2. ҚУЛАМЕТОВА, Жаныл. "ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВКУС ЯВЛЯЕТСЯ ОСОБЕННОСТЬЮ ЛИЧНОСТИ, ЕЕ УНИКАЛЬНОСТЬЮ." *Journal of Culture and Art* 1.4 (2023): 135-140.
3. Диляфруз, Э. Р. М. А. Н. О. В. А. "ОБРАЗОВАНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ ШКОЛ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ." *Journal of Culture and Art* 1.7 (2023): 13-16.
4. Диляфруз, Э. Р. М. А. Н. О. В. А. "ЗАДАЧА ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ ДЕТЕЙ ПУТЕМ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА НИХ МУЗЫКАЛЬНОГО ЖАНРА." *Journal of Culture and Art* 1.1 (2023): 21-25.
5. Диляфруз, Эрманова. "Миллий Фортепиано Мактабларининг Илмий Асосланган Назариялари." *Miasto Przyszłości* 33 (2023): 255-258.
6. Ерманова, Диляфруз. "Формировании творческо-исполнительских качеств будущих учителей музыки в школе." *Science and Education* 4.12 (2023): 532-537.
7. ҚУЛАМЕТОВА, Жаныл. "ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОСВОЕНИЯ ПЕНИЯ В БЫСТРОМ ДВИЖЕНИИ." *Journal of Culture and Art* 1.7 (2023): 17-23.
8. Janil, Qulametova. "Musiqqa Darsning Pedagogik Jihatdan KoZatilishi Va Bilimlarning Baholanish Metodi." *Miasto Przyszłości* 37 (2023): 36-38.
9. ҚУЛАМЕТОВА, Жаныл. "ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВКУС ЯВЛЯЕТСЯ ОСОБЕННОСТЬЮ ЛИЧНОСТИ, ЕЕ УНИКАЛЬНОСТЬЮ." *Journal of Culture and Art* 1.4 (2023): 135-140.
10. Qulametova, Janil. "MILLIY VA MANAVIY BOYLIGIMIZNI ASRASH VA UNI KELGUSI AVLODGA ETKAZISH HAR BIRIMIZNING ZIMMAMIZDIR." *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры* 3.3 (2023): 188-191.
11. Сейтжанова, Камар. «Роль инновационных технологий в обеспечении студентов знаниями и навыками в образовательных учреждениях». *Центральноазиатский журнал литературы, философии и культуры* 5.1 (2024): 72-75.

12. Сейтжанова, Камар. "Школа будущего это школа «информационного века»." *Science and Education* 4.1 (2023): 654-657.
13. Сейтджанова, Камар. "Амалия методлар воситасида о'қувчиларда вокал-хор малакалари". *Наука и образование* 3.12 (2022): 892-896.
14. Сейтжанова, Камар. "Мастерство дирижера - это способность выразить исполнение". *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 177-178.
15. Бекполатова, Алтынай и Камар Сейтжанова. "ОПЕРНЫЙ ЖАНР, ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ЕГО МЕСТО В КАРАКАЛПАКСКОЙ КОМПОЗИТОРСКОЙ КОМПОЗИЦИИ СЕГОДНЯ". *Журнал междисциплинарных исследований Galaxy* 10.5 (2022): 92-96.
16. Сейтжанова, Камар. "Прошлое и настоящее вокальной музыки барокко." *Science and Education* 2.4 (2021): 580-584.
17. БАЙХОДЖАЕВ, Айдос, and Алтынай БЕКПОЛАТОВА. "SEITJANOVA Kamar." *Journal of Culture and Art* 1.1 (2023): 126-130.
18. Seitjanova, Kamar. "MUSIQA DARSÍ O'Z TABIATIGA KO'RA HAM SAN'AT, HAM TARBIYA DARSIDIR." *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры* 3.1 Part 2 (2023): 105-109.
19. Seitjanova, Kamar. "MUSIQIY ASARLAR TAHLILI FANINING ASOSIY MAQSAD VA VAZIFALARI." *Gospodarka i Innowacje*. 24 (2022): 41-44.
20. Сейтжанова, Камар. "QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNÍN XOR USHÍN QAYTA ISLENIWI HÁM XOR KÓRKEM ÓNERINÍN RAWAJLANÍW BARÍSÍ." *Интернаука* 2-2 (2021): 82-84.
21. Bekpolatova, Altynay, and Qamar Seitjanova. "OPERA GENRE, ITS HISTORICAL DEVELOPMENT AND ITS PLACE IN KARAKALPAK COMPOSING COMPOSITION TODAY." *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* 10.5 (2022): 92-96.
22. Маткаримова, Г., and Алтынай Бекполатова. "МИЛЛИЙ МУЗЫКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕР–ХАЛЫҚТЫҢ ЖАНЛЫ ДАҰЫСЫ, ОНЫҢ ТАРИЙХЫ, ҚАЙҒЫСЫ ХӘМ ДЕ ҚУЎАНЫШЛАРЫ СЫҢҒЫРЛАҒАН ЖЫЛНАМАСЫ." *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры* 3.11 (2023): 104-107.
23. БАЙХОДЖАЕВ, Айдос, and Алтынай БЕКПОЛАТОВА. "SEITJANOVA Kamar." *Journal of Culture and Art* 1.1 (2023): 126-130.
24. Бекполатова, Алтынай. "ҚОРАҚАЛПОҚ “ГУЛАЙИМ” ОПЕРАСИНИНГ ДРАМАТУРГИЯСИ." *Oriental Art and Culture* 4.6 (2023): 533-539.
25. Бекполатова, Алтынай. "МУЗЫКА-ОДНО ИЗ БОГАТЕЙШИХ СРЕДСТВ, ЯВЛЯЮЩИЙСЯ НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ." *Oriental Art and Culture* 4.1 (2023): 692-697.
26. Bekpolatova, Altynay. "Information About the Components of Music and their Relationships." *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 187-188.
27. Kuandikovna, Bekpolatova Altinay, and Bayxojaev Aydos. "MUSIQA VA SHERIYAT ORTASIDAGI ALOQADORLIK." *Gospodarka i Innowacje*. 23 (2022): 249-252.
28. Бекполатова, Алтынай. "Развитие вокальной музыки и хорового пения." *Science and Education* 3.12 (2022): 735-739.
29. Абдуллаева, Улбиби. "Методологические основы исследования стилевых особенностей современной фортепианной культуры." *Oriental Art and Culture* 3.1 (2022): 693-698.
30. Абдуллаева, Улбиби. "МУЗЫКА ЯВЛЯЕТСЯ ОДНИМ ИЗ БОГАТЕЙШИХ СРЕДСТВ НРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ." *Oriental Art and Culture* 4.3 (2023): 526-531.

31. Matyakubova, Charoz, and Ulbibi Abdullaeva. "History of Development of Piano Music in Karakalpakstan." *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 129-131.
32. Timurman, Meñlimuratov. "XALQIMIZDA BAXSHICHILIK ANANASINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI." *TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR* 12 (2023): 27-32.
33. Timurman, Meñlimuratov. "XALÍQ QOSIQLARÍNÍN SAQLANÍP KELIWINDE BAQSÍLARDÍN TUTQAN ORNÍ." *Journal of Innovation, Creativity and Art* 2.11 (2023): 82-86.